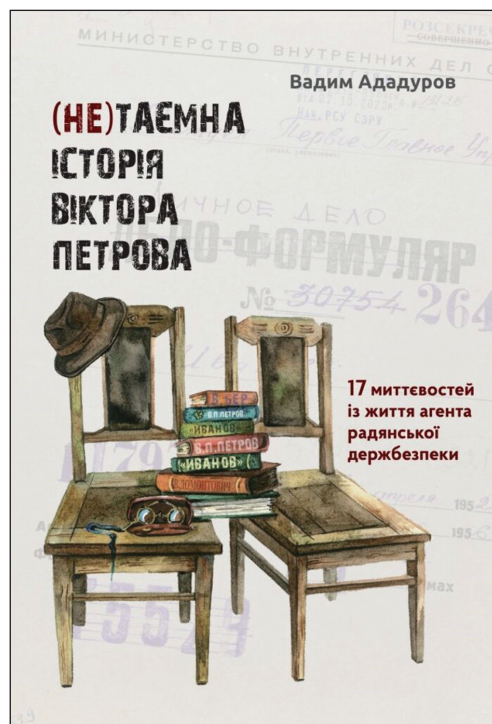


В. Корпусова

ОБРАЗ ВІКТОРА ПЕТРОВА (ДОМОНТОВИЧА) В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІСТОРИКА ВАДИМА АДАДУРОВА ¹

В історії європейської гуманітаристики ХХ століття вагоме місце належить Віктору Платоновичу Петрову (1894—1969) — українському мислителю, який зробив значний внесок у розвиток світової інтелектуальної думки. Він був науковцем, письменником, організатором і керівником академічних інституцій, редактором наукових і літературних видань, педагогом, професором, доктором філологічних наук. Водночас постать В. Петрова та його творчість викликає суперечливі оцінки в українському інтелектуальному середовищі, що зумовлено його співпрацею з органами державної безпеки СРСР й засекреченістю документів особової справи. Концепти критиків В. Петрова, які розділилися на два протилежні табори, ґрунтовно проаналізував А. Портнов у тексті «Віктор Петров і його критики» (2011, с. 143—181).

Дискурс щодо співпраці В. Петрова з органами державної безпеки СРСР після розсекречення у 2020 р. його особової справи, що зберігається в Галузевому державному архіві Служби зовнішньої розвідки України, набув джерелознавчий зміст. На основі розсекречених документів про драматичні сторінки життя і діяльності В. Петрова було опубліковано статтю О. Скрипника — письменника, публіциста, дослідника історії спецслужб СРСР. У своїй роботі О. Скрипник (2024) трактує постать В. Петрова як жертву тоталітарного режиму і наголошує на необхідності засудження не



самого Віктора Платоновича, а тих, хто створив умови для його співпраці з радянською системою. Таке трактування особи В. Петрова, зроблене О. Скрипником, адекватне погляду Р. Корогодського (2000; 2002) на В. Петрова як на «ще одного полоненого» радянського режиму.

На противагу цій точці зору, Вадим Ададуров — історик, доктор історичних наук, завідувач кафедри всесвітньої історії Українського католицького університету, пропонує інше трактування розсекречених документів справи В. Петрова. У своїй книзі «(Не) таємна історія Віктора Петрова: 17 миттеостей із життя аген-

1. Рецензія на монографію: Ададуров, В. 2025. *(Не) таємна історія Віктора Петрова: 17 миттеостей із життя агента радянської держбезпеки (документальний нарис)*. Львів: Український католицький університет, 166 с.

та радянської держбезпеки (документальний нарис» (Ададуров 2025) він займає протилежну позицію, відповідно якій *«Петров постає не як видатний український гуманітарій, а навпаки, як підступний діяч антиукраїнського спрямування, смертельно небезпечний гвинтик у радянській системі нагляду й покарання», «споглядаємо його обличчя — не стільки жертви тоталітарної системи, скільки її витвору».*

Книга В. Ададуrowa, яка позиціонується як наукове видання, була рекомендована до друку Вченою радою Гуманітарного факультету Українського Католицького університету. Рецензентами виступили два доктори історичних наук — О. Журба та Л. Зашкільняк, а також кандидатка історичних наук О. Юркова. Хоча в анотації не зазначено, на яку аудиторію розрахована книга, її стиль, структура і зміст свідчать про орієнтацію не стільки на науковців, скільки на широке коло читачів. Це підтверджується й назвою книги, яка відсилає читача до популярного за радянських часів кінофільму про Штирлиця, що робить її зрозумілою й привабливою для широкого загалу. Видання активно рекламувалося, має низьку ціну, що робить його доступним для багатьох читачів, особливо в умовах економічної кризи, спричиненої війною РФ проти України. За радянських часів подібні книги вважалися науково-популярними.

Заявленій меті автора — показати вже не таємничу історію Віктора Петрова як агента радянської держбезпеки, відповідає структура, стиль і мова твору. Мова автора як *«ефект олітературнення мови історика»* як адекватний інструмент дослідження мікрокосму особистості надає нарису більш легкого, ніж класичний науковий текст, сприйняття, не порушаючи при тому систему доказів історичних фактів» (с. 18). Однак, попри цю заяву, текст книги часто перевантажений іноземними термінами й неологізмами, такими як «егонативи» замість «особисті документи» (с. 14). Фрази нерідко є надто довгими й заплутаними, що суперечить заявленій легкості їх сприйняття.

У першому розділі книги, «Засновок: мудрість епікурейця», автор одразу формує негативний образ В. Петрова, демонструючи некритичність у ставленні до історіографії, системи доказів історичних фактів та їх інтерпретації. Це дозволяє автору вдало маніпулювати думками читача. Наприклад, Ададуров, спотворюючи факти, стверджує, що В. Петров не мав української ідентичності, тому його культура була *«...мінливою ідентичністю на межі української та російської культур. Тобто такого Петрова, яким він, правдоподібно, і був насправді...»* (с. 17). Цей висновок Ададуров зробив на підставі того, що Віктор Петров писав приватні листи до Софії Зерової та деякі наукові праці

російською мовою (с. 17). Однак подібний підхід до визначення ідентичності міг би поставити під сумнів українськість таких видатних діячів, як Тарас Шевченко чи Микола Гоголь, та багатьох інших, які також писали російською мовою.

Автор монографії не вказує, що його висновки носять гіпотетичний характер. Не бажаючи розуміти внесок В. Петрова в науку, у тому числі світову, Ададуров свої припущення видає за правду, використовуючи старий радянський маніпулятивний прийом застосування методу напівправди: *«На тлі тотальних репресій супроти українських вчених висхідна кар'єра цього археолога й фольклориста скоріше нагадувала взірцеві досягнення героїв стрічок сталінського кінематографу. Невидно, що коли після Другої світової війни йому випав шанс вибудувати собі в американський окупаційній зоні Німеччини імідж українського інтелектуала-антирадянця, він сам завдав цьому образу серйозного удару, повернувшись у 1949 р. до СРСР, де вочевидь сподівався досягнути більшого, ніж серед еміграційного середовища»* (с. 8—9). В цій цитаті слова про радянські репресії вчених є фактом, а подальше твердження Ададуrowa є його припущенням, що підтверджується словом «вочевидь». В. Петров добре відчув на своєму досвіді, що в СРСР немає свободи наукової думки, тому він не міг сподіватися вільно публікувати свої наукові концепти й досягнути більшого ніж в еміграції. Ададуров зовсім не враховує реалії радянської дійсності в сфері науки, бачить її так, як йому вигідно, не каже про загальноновідомі обставини, за яких В. Петров не за своїм бажанням змушений був переключити свої дослідження з фольклористики на археологію. Іншим прикладом застосування Ададуrowим метода напівправди є текст спогадів Докії Гуменної про Віктора Петрова, який навмисно спотворений. Ададуров бачить обличчя В. Петрова як *«не носія “запорозького духа”, а представника “болота, з якого не може витягнути ноги Україна” (в чому його підозрювала ще його знайома, Докія Гуменна)»* (с. 16, посилання 23 на працю В. Брюховецького «Віктор Петров: Верхи долі — верхи і долі» (2013)). Насправді Докія Гуменна невизначено писала про образ В. Петрова, риторично запитуючи себе: *«Чи є в Петрова запорізький дух? Чи людина це великих діл і принципів, — чи це те болото, з якого не може витягнути ноги Україна?»*. На це питання Гуменної вчені надають свої відповіді, розділившись на два табори. Я вважаю, що В. Петров мав запорізький дух (Корпусова 2023).

Особливу увагу автор приділяє аналізу документів особової справи, згрупованих за роками (1949—1936) і місцями проживання В. Петрова (Москва, Мюнхен, Берлін, Фюрт, Київ, Кіровоград, Вінниця, Умань, Харків, Кременчук, Бригадирівка, Уфа, Львів, Ленінград) в обер-

неному, ретроспективному хронологічному напрямку. Однак серед цих документів немає таких, що могли б пролити світло на деякі ключові питання. Наприклад, де цілий рік перебував В. Петров із моменту повернення з Німеччини в Москву у 1949 р. до працевлаштування в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР у листопаді 1950 р? Відомо тільки, що там Віктор Петров, за його словами у листі до Софії Зерової, став «бестелесным» і згодом мав пити шлунковий сік, що свідчить про виразку шлунку. Ададуrow також не згадує документи, які пояснюють обґрунтованість поховання В. Петрова на військовому Лук'янівському цвинтарі.

В цих розділах автор також не критично ставиться до системи доказів історичних фактів. У своїй роботі він часто використовує припущення, видаючи їх за факти, маскуючи цей прийом словами «правдоподібно», «вочевидь», «виглядає що», «мабуть». Наприклад, він пише: «свідчення Петрова виглядають вельми правдоподібно» (с. 102).

Деякі висновки автора монографії вражають своєю безпідставністю та абсурдністю. Образливими, недолугими є визначення Ададуrowим науки археології, яка у його уявленні є «старозавітна царина», «наука про міфічні початки, предків, автохтонність і генезу». Цим самим автор, історик за фахом, доводить своє нерозуміння археології як науки, історії її розвитку, зокрема те, що ще до початку Другої світової війни хронологічні межі досліджень української археології сягали козацьких часів. Тому Ададуrow зізнається: «Мені не випадає оцінювати компетентність Петрова як археолога» (с. 122) й виходячи тільки з назви суто наукової археологічної розвідки В. Петрова «Готи на Україні та культура полів поховань», надрукованій у 1942 р., визначає В. Петрова як кон'юнктуру особу, позаяк «готська проблема» за радянських часів вважалася проявом націонал-соціалістичної (тоді казали — фашистської) ідеології Німеччини, пропагандою фашизму. Автор монографії пише: «Нагадаймо, що під німецькою окупацією Петров напише подібну статтю про готів, проявивши тим самим себе як кон'юнктуру особу» (с. 124). Вважаю важливим підкреслити, що «готська проблема» успішно досліджується в сучасній українській археології. Передрук вказаної розвідки В. Петрова та історія дослідження ним цієї проблеми в контексті історії ранніх слов'ян оприлюднені В. Брюховецьким у 2013 р. (Петров 2013а). В. Ададуrow своєю зазначеною вище оцінкою праці В. Петрова (1942) показав себе заангажованим аматором, а не вченим істориком.

Аналізуючи «систему доказів історичних фактів» у розсекречених документах спецслужб, Вадим Ададуrow підходить до свідчень Віктора Петрова з позиції психологічного аналізу, що викликає питання щодо об'єктивності його вис-

новків. Автор оцінює ці свідчення не стільки з позиції критичного аналізу історика, скільки через призму власного підсвідомого сприйняття. Він висловлює сумнів у тому, чи свідчення В. Петрова мають автентичний характер, чи вони є результатом його літературної майстерності. Однак Ададуrow навіть не розглядає можливості свідомої гри В. Петрова зі спецслужбами, зазначаючи: «Неможливо ствердити, чи ці свідчення мали хоч якою мірою автентичний характер, а чи були плодом літературної майстерності Петрова. Попри це, вони настільки яскраві в психологічному плані, що підсвідомо хочеться їм довіряти» (с. 102).

Одні й ті самі факти, отримані з розсекречених документів, В. Ададуrow та О. Скрипник інтерпретують по-різному, кожен відповідно до власних переконань і підходів до аналізу документів. Ададуrow дотримується позиції, яка суттєво відрізняється від точки зору Скрипника, проте він не намагається спростувати останнього за допомогою аргументів чи критичного аналізу. Натомість, Ададуrow зневажливо характеризує Скрипника як такого, що «не є професійним істориком» (с. 22—23, посилання 30). Цікаво, прізвище О. Скрипника навіть не згадується в «Іменному покажчику» книги, що може свідчити про свідоме ігнорування автора іншої точки зору. Такий підхід викликає сумніви щодо об'єктивності та наукової етики Ададуrowa. Його логіка, за якою оцінка наукової діяльності вченого залежить виключно від формальної спеціалізації, нагадує підходи, притаманні радянській свідомості. Згідно з цією логікою, постать В. Петрова могла б бути визнана лише в межах літературознавства, що ігнорує його внесок у такі дисципліни як філософія, археологія, мовознавство, історія, теорії: фольклору; мистецтва; етногенетики. Такий редукціоністський підхід звужує сприйняття багатогранної діяльності В. Петрова й не враховує міждисциплінарного характеру його наукової спадщини.

Вадим Ададуrow у своїй монографії намагається відтворити зоровий образ В. Петрова в різних життєвих ситуаціях, використовуючи художні засоби. Однак деякі з цих спроб не відповідають образу того Віктора Платоновича, який залишився у пам'яті його сучасників, зокрема тих, хто мав змогу особисто з ним спілкуватися, наприклад, авторка цього тексту. У книзі Ададуrow стверджує, що В. Петров це — «людина, що займалася матеріальною культурою й цінувала світ речей, а надто той комфорт, який вони створювали» (с. 126). Така характеристика викликає сумнів у її відповідності реальності. Для археологів, які досліджують не лише матеріальний, але й духовний світ людини, речі (артефакти) є лише інструментом для розуміння ширших культурних і соціальних контекстів. Висловлювання автора про «комфорт», який цінував В. Петров,

могли би викликати іронічну реакцію серед фахівців, які знали його особисто, але, нажаль, вони майже всі пішли з життя. У спогадах сучасників, які бували у нього вдома, працювали з В. Петровим у наукових установах чи брали участь у спільних археологічних експедиціях, він постає як людина зі спартанським способом життя. Окрім того, сучасники згадують про розвинене почуття справедливості, притаманне В. Петрову, яке могло проявитися у ситуації, описуваної Ададуровим. Таким чином, спроба автора монографії створити художній образ В. Петрова через акцент на його матеріальних уподобаннях виглядає не лише суперечливою, але й такою, що не враховує свідчень тих, хто знав його особисто.

В розділі «ЕПІЛОГ: десять фактів із життя Віктора Петрова після його повернення в СРСР (інформація для роздумів)» (с. 144–148) автор подає вибіркові факти, формуючи їх у такий спосіб, що вони впливають на сприйняття читачем останнього періоду життя Віктора Платоновича у напрямку, який відповідає його власній інтерпретації, але своїх коментарів він не надає.

В. Ададуров показує (навмисно?) своє незнання (?) конкретної ситуації, в якій опинився В. Петров у Москві по «поверненню на холод», за словами О. Скрипника (2024). Наприклад, автор монографії, хоча і вживає слово «нібито», стверджує: «Петров нібито не погоджувався на переїзд, (з Москви до Києва — В. К.) вважаючи київське наукове середовище доволі непрофесійним; а до того ж, воно не могло допомогти йому в перестановці наукових ступенів: цю справу можна було вирішити тільки в Москві, покладаючись, знову ж таки, на підтримку МБД...» (с. 145). Таке твердження, засноване на припущеннях і позбавлене достатніх доказів, не тільки принижує постать В. Петрова, але й кидає тінь на українську гуманітарну науку, зокрема археологію. Протиставлення київського та московського наукових середовищ у такому ключі виглядає як прояв упередженості та відображає комплекс меншовартості. Подібний підхід є особливо проблематичним у сучасному контексті, коли Росія веде не лише військову, але й інформаційну війну проти України. Варто зазначити, що припущення Ададурова не відповідають історичним фактам. Науковий статус доктора філологічних наук В. Петров повернув саме у Києві в 1966 р., який було затверджено в Москві у 1967 р. Таким чином, твердження про нібито неприйнятність Києва для В. Петрова як вченого виглядають безпідставними та суперечать реальній історії його наукової діяльності.

Інше твердження В. Ададурова про те, що В. Петров «страждав через невизнання його наукових довоєнних заслуг, заздрив науковцям, які обіймали посади старших наукових співробітників без докторського ступеня»

(с. 145), викликає сумніви щодо обґрунтованості та відповідності реальності. Автор посилається на розсекречений документ (Личное дело..., арк. 46, 50), але не надає інформації про автора цього документа, а також не здійснює критичного аналізу його змісту, сприймаючи його за беззаперечну правду. Такий підхід суперечить принципам наукової критики джерел і може викликати сумніви щодо достовірності висновків. Особистість В. Петрова, як її описують сучасники та як бачила його я, не відповідає характеристикам, які йому приписує Ададуров. У характері В. Петрова не було місця заздрості. Потреба у поверненні наукового ступеня доктора філологічних наук була обумовлена не особистими амбіціями чи заздрістю, а прагненням забезпечити можливість публікації монографій, у яких він міг би викласти результати своїх досліджень. Це є нормальною та закономірною практикою для науковців, особливо в умовах тогочасної радянської системи, коли монографічні видання зазвичай публікували лише ті дослідники, які мали науковий ступінь. Лише в рідкісних випадках науковці без ступеня могли видавати свої роботи, до яких В. Петров не належав. Тільки повернення наукового ступеня надало В. Петрову можливість публікації монографій (1968a; 1968b; 1972). Отже, Ададуров у своєму твердженні не враховує контексту тогочасної наукової системи та особливостей особистості В. Петрова.

Можливо, Ададуров припускає, що широке коло читачів володіє тією ж інформацією, що й він, тому не надає контексту для глибшого розуміння фактів, описаних в «Епілозі». Наприклад, говорячи про видані В. Петрову у 1949 р. фіктивні документи (с. 144), автор не згадує, задля чого це було зроблено. Наукові кола Москви та Києва спершу сприймали вченого як зрадника, який працював на гітлерівську Німеччину. Ададуров вказує розмір виплати МДБ СРСР В. Петрову від листопада 1949 до 1956 рр., але не згадує про тогочасний прожитковий мінімум, особливо завжди високий у Москві, про тимчасову прописку в Москві В. Петрову задля оренди квартири, господиня якої, дізнавшись про свого квартиранта, вигнала його як перевертня, і довелося шукати житло у Підмосков'ї. Життєві обставини, в яких опинився В. Петров, оприлюднені співробітниками низки українських академічних інститутів (археології, мовознавства, фольклору та етнографії), які особисто спілкувалися з Віктором Платоновичем в останній період його життя. Їх спогади розпорошені в різних виданнях, частково систематизовані у випусках журналів «Слово і час» (2002, № 10) та «Українська біографістика» (2008, вип. 4). Таке замовчування Ададуровим важливих фактів і контексту можна розглядати як маніпуляцію зі сприйняттям образу В. Петрова, спрямовану на формування у читача його певного негативного бачення. Це викликає

сумніви щодо об'єктивності та наукової повноти представленого дослідження.

Заклучна частина монографії В. Ададуrowa представлена у розділі «Висновки: У лабіринтах ідентичностей українських інтелектуалів „покоління 1894 року“ (зіставлення Віктора Петрова й Ілька Борщака)» (с. 149—156). Вона присвячена спробі створення колективного портрета певної соціальної групи, її соціокультурної ідентифікації, яка, за словами автора, «відіграла помітну роль в інтелектуальному житті України» (с. 149). У цьому контексті Ададуrow застосовує метод просопографії, однак його підхід для досягнення мети викликає сумніви щодо наукової коректності та обґрунтованості. Для створення колективного портрета соціальної групи необхідна значно ширша статистична вибірка, ніж зіставлення лише двох постатей — В. Петрова та І. Борщака. Такий обмежений підхід не дозволяє зробити узагальнені висновки про соціальну групу загалом і може виглядати як маніпуляція, спрямована на формування у читача певного враження. Крім того, порівняння двох осіб за довільно обраними параметрами просопографії саме по собі не є методологічно коректним для досягнення заявленої мети. Складається враження, що основною метою цього розділу є не так аналіз ідентичностей українських інтелектуалів, як реклама раніше виданої монографії автора про І. Борщака (Ададуrow 2024). Ададуrow не приховує цього, що підкреслює вторинність і не оригінальність підходу в контексті дослідження постаті В. Петрова. Таким чином, завершення монографії виглядає як спроба використати метод просопографії для створення видимості глибокого аналізу, але насправді воно не відповідає заявленим науковим стандартам і більше слугує інструментом для просування попередніх праць автора. Це може викликати питання щодо наукової доброчесності та об'єктивності дослідження.

Отже, слід зазначити, що монографія В. Ададуrowa, попри заявлену новизну, як науковий твір демонструє обмеженість у внесенні якісно нових знань. Новизна, на яку претендує автор, виявляється лише в структурі книги, тоді як змістовний наратив не відкриває нового погляду на постать В. Петрова. Образ Віктора Платоновича, створений Ададуrowим, уже відомий і відповідає позиціям одного з таборів у контроверсійній дискусії щодо В. Петрова. Це чітко простежується в «початках і кінцях» монографії — у передмові «Засновок» (с. 7) та розділі «Епілог» (с. 148), які формують рамки для сприйняття образу В. Петрова. У цих частинах книги Ададуrow характеризує В. Петрова як людину, якій «до останнього подиху вдалося висидіти на двох стільцях: 1) заслуженого чекіста й радянського академічного вченого та 2) авторитетного серед українського антирадянського середовища письменника й на-

уковця» (с. 148). Цей образ підкреслюється метафоричною ілюстрацією на обкладинці книги, що символізує двоїстість позиції В. Петрова. Однак така інтерпретація суперечить складнішій і багатогранній природі діяльності Віктора Платоновича, яку він сам пояснив в інтерв'ю журналісту М. Шудрі. В. Петров казав, що залишився живим завдяки тому, що «добре воював на два фронти» (Шудря 2005, с. 76—77). Він воював проти фронтів двох тоталітарних систем: Третього рейху гітлерівської Німеччини та сталінсько-більшовицького СРСР, ідеології яких він вважав однаково рівними, що впливає з його праць (Петров 1947, передрук в Україні: 2013b; Петров 1955—1956, передрук в Україні: 1992). В одній із них В. Петров пояснював причини виникнення Другої світової війни не тільки загальновідомими історичними фактами, але й додав до них «тоталітаризм у формі нацизму-фашизму, як рівно ж і у формі большевизму, як провідну ідеологічну доктрину 20—30 років ХХ ст.» (2013b, с. 1608). Свою думку про рівність ідеологічних доктрин тоталітаризму 20—30-х рр. ХХ ст. В. Петров обґрунтував в контексті своєї історіософії. В цьому ж контексті В. Петров висвітлює українську інтелігенцію як жертву більшовицького терору (1955—1956; 1992). Таким чином, образ Віктора Петрова, представлений у монографії Ададуrowa, виглядає спрощеним і однобоким, не враховуючи складності його діяльності та контексту, в якому він діяв. Реальні виклики, з якими стикався В. Петров, і його боротьба проти двох тоталітарних режимів залишаються недостатньо розкритими в наративі книги.

На завершення аналізу монографії Вадима Ададуrowa, присвяченої «мікроісторичному виміру» життя Віктора Петрова, слід підкреслити, що її автор демонструє недостатньо критичний підхід до аналізу документів, на основі яких побудоване його дослідження. Це викликає сумніви щодо об'єктивності представлених у книзі висновків і інтерпретацій. Проте важливим і цінним аспектом монографії є публікація низки розсекречених документів, які можуть стати корисним джерелом для подальших досліджень. Вони надають читачам можливість самостійно аналізувати й інтерпретувати ці матеріали, що сприяє збагаченню історіографічного дискурсу та розширенню уявлення про життя і діяльність Віктора Платоновича Петрова. Таким чином, попри недоліки в авторському підході, книга має певну джерелознавчу цінність.

Осмыслиючи монографію Вадима Ададуrowa, виникає низка запитань щодо її появи та цільової аудиторії: чому ця книга була створена і кому вона вигідна? Відповіді на ці питання можна частково знайти в контексті сучасного історіографічного дискурсу, зокрема в статті О. Сапронова «Народ — переможець, народокупант, або що не так з нашим наративом про

Другу світову війну» (2025). В ній автор аналізує проблеми формування історичних наративів, зокрема їхню залежність від політичного контексту та інформаційних війн. У цьому контексті монографія Ададуrowa може розглядатися як частина ширших ідейних і політичних процесів, пов'язаних із формуванням уявлення про українську історію, її діячів і місце України в глобальних подіях ХХ ст. Час покаже, яким залишиться образ Віктора Петрова в пам'яті українців.

ЛІТЕРАТУРА

- Ададуrow, В. 2024. *Переставляючи слова у століттях: інтелектуальна біографія Лька Борщака*. Львів: Український католицький університет.
- Ададуrow, В. 2025. *(Не) таємна історія Віктора Петрова: 17 миттєвостей із життя агента радянської держбезпеки (документальний нарис)*. Львів: Український католицький університет.
- Брюховецький, В. 2013. *Віктор Петров: верхи долі — верхи і долі*. Київ: Темпора.
- Корогодський, Р. 2000. На межі... Ще один полонений доби «Українського відродження» (В. Петров). *Сучасність*, 2, с. 146-158.
- Корогодський, Р. 2002. Віктор Петров (В. Домонтович). В: Корогодський, Р. *І дороги. І правди. І життя*. Київ: Гелікон, с. 221-288.
- Корпусова, В. М. 2023. Феномен В. П. Петрова: творчість і доля. *Археологія і давня історія України*, 4 (49), с. 71-93.
- Личное дело № 2642 секретного агента (осведомителя). Псевдоним Иванов*. В 4 т. Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки, спр. 11797, Т. 4.
- Петров, В. 1942. Готи на Україні та культура полів поховань. *Український засів*, 1, с. 61-65.
- Петров, В. 1947. Християнство і сучасність. *Орлик. Місячник культури і суспільного життя*, 2, с. 15-18.
- Петров, В. П. 1955—1956. Українська інтелігенція — жертва большевицького терору. *Українська літературна газета*, 1955: 1, с. 2-8; 2, с. 5-6; 3, с. 6; 4, с. 7; 5, с. 4; 6; с. 4; 1956: 1, с. 6; 2, с. 6, 4, с. 2-8; 5, с. 2; 6, с. 5; 7, с. 7-8.
- Петров, В. П. 1968а. *Подсечное земледелие*. Київ: Наукова думка.
- Петров, В. П. 1968b. *Скіфи. Мова і етнос*. Київ: Наукова думка.
- Петров, В. П. 1972. *Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика*. Київ: Наукова думка.
- Петров, В. 1992. *Діячі української культури (1920—1940 рр.) — жертви большевицького терору*. Київ: Воскресіння.
- Петров, В. 2013а. Готи на Україні та культура полів поховань. В: Брюховецький, В. (упоряд.). *Петров Віктор. Розвідки*. 2. Київ: Темпора, с. 600-695, 1148-1149.
- Петров, В. 2013b. Християнство і сучасність. В: Брюховецький, В. (упоряд.). *Петров Віктор. Розвідки*. 3. Київ: Темпора, с. 1606-1613.
- Портнов, А. 2011. Віктор Петров і його критики. В: Портнов, А. *Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття*. Київ: Критика, с. 143-181.
- Сапронов, О. 2025. *Народ — переможець, народ-окупант, або що не так з нашим наративом про Другу світову війну* (online). Київ: Історична правда. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2025/05/10/164965/> (Дата звернення 30 червня 2025).
- Скрипник, О. 2024. *Віктор Петров. Людина, яка повернулася в холод* (online). Київ: Історична правда. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/10/10/164370/> (Дата звернення 30 червня 2025).
- Шудря, М. А. 2005. На два фронти. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*, 73—75, с. 76-77.

Одержано 08.07.2023

КОРПУСОВА Валентина, кандидат історичних наук, незалежна дослідниця, Київ, Україна.
Valentina KORPUKOVA, PhD., independent researcher, Kyiv, Ukraine.
 ORCID: 0000-0001-5601-3677,
 e-mail: VMKorpusova@gmail.com.